

crkva u svijetu

OSVRTI I PRIKAZI

TEOLOGIJA I FILOZOFIJA SV. AUGUSTINA

Aurelije Augustin, O državi Božjoj, sv. I, Kršćanska Sadašnjost, Zagreb, 1982.

Nikola Bićanić

Pred nama je prvi svezak (knjige I—IX) Augustinove *Države Božje*, djela koje do danas nadahnjuje velike crkvene i laičke autore i kao malo koje zauzima tako istaknuto mjesto u povijesti mišljenja i civilizacije. *De civitate Dei* je izišlo na usporednom latinskom tekstu i hrvatskom prijevodu, u izuzetnoj tehničkoj opremi na finom papiru i sa svim za čitanje neophodnim utenzilijama, kao što su: bilješke, iscrpna bibliografija itd. Osobito su spomena vrijedna tri stručnjački napisana uvoda iz pera dobrih poznavalaca Augustina: teološki (Agostino Trapé), filozofski (Robert Russell) i politički (Sergio Cotta). Posebno valja istaknuti tečnost i kvalitete Ladanova prijevoda koji na poseban način potvrđuje svoga autora kao jednog od naših najboljih suvremenih prevoditelja klasike. Izdavač Kršćanska sadašnjost obećava da će se »truditi da ni drugi svezak ovog djela (XI—XXII) ne okasni«. Poželimo mu da i održi riječ!

U ovom ćemo osvrtu pozornost usmjeriti prema filozofiji Augustinovoj, iako filozofski aspekt u ovom remek-djelu hiponskog biskupa, po sudu mnogih, nije ni jedini, niti najznačajniji. Pa premda je nemoguće omedavati pojedine aspekte u djelu ovog velikog filozofa i teologa, ipak je po našem sudu Augustin učinio bitan korak, koji je značio i prolegomenu u njegovu teologiju, kad se s 19 godina opredijelio za filozofiju. Filozofija je u neku ruku alfa i omega njegovih zrelih nastojanja, pa čak i posljednje Augustinove riječi koje je pred smrt izgovorio bile su citati iz Plotina, filozofa čije je spise Augustin upoznao 44 godine prije. Stoga nije slučajno, a ni suvišno, da se u ovom osvrtu na temeljno Augustinovo djelo usmjerimo prema njegovim filozofskim aspektima koji, usprkos vremenskoj distanciji glede njihova nastanka, nipošto nisu zastarjeli, baš zato što su filozofski, pa nude zanimljiva i ozbiljna rješenja na uvijek aktualne dileme i temeljna ljudska pitanja. Osim toga, bez tog filozofskog okvira ne može se valjano razumjeti ni Augustinova vizija povijesti — središnja tema *De civitate Dei!* — kao ni Augustinova teologija.

Praktičko-eudajmonistički karakter Augustinove filozofije

K filozofiji se, dakle okrenuo Augustin kao 19-godišnji student u Kartagi, i to pod snažnim utjecajem Ciceronova *Hortensiusa* koji je ljubav k mudrosti isticao kao najviši oblik ljudske djelatnosti. Razumije se da je do tog

utjecaja moglo doći zahvaljujući vještom demagoškom Ciceronovu argumentiranju, no još više zahvaljujući Augustinu koji je Ciceronovu argumentaciju lako prihvaćao, jer je bio rođeni talenat za filozofiju. Međutim, već pri samom tom zaokretu k filozofiji značajno je za Augustina bilo što se on k »ljubavi za mudročću« (a on je tako na posve klasičan, pitagorejski i Platonov način, shvaćao filozofiju) nije okrenuo iz teoretskih pobuda, tj. philosophia pro philosophia, i radi izgradnje racionalnog sustava, nego s čvrstom praktičnom svrhom: *da bi mu filozofija bila luč u dramatičnom i mukotrpnom traganju za istinom!* I zato je, zapravo, neispravno u intelektualnom tijeku ovog mislioca tragati za nekim odijeljenim filozofskim i teološkim stupnjevima, jer je, kako to i Robert Russell ističe »Augustin napredovao u poznavanju filozofije i teologije pari passu, oblikujući tako originalnu i veličanstvenu sintezu vjere i razuma koja se s pravom karakterizira kao kršćanska mudrost«. U toj sintezi Augustin je vremenski i normativni primat dao vjeri, ne zbog fideizma (o kom kod Augustina ne može biti ni govora) nego zato što temeljna istina do koje čovjek može doći nije plod racionalnog uvida, nego intuicije u neposrednu danost vlastite samoizvjesnosti, o čem će kasnije biti malo više govora. Razumu je dodijeljena značajna, iako tek uloga pomoćnika i snažitelja vjere kad se ova pomuti, kad se pokoleba. Filozofija, dakle, Augustinu bijaše sredstvo, a ne cilj, a njezina eudajmonistička uloga ostvaruje se kroz blaženstvo u koje čovjeka dovodi kroz filozofiju ostvarena veza s Bogom kao najvišim Dobrom.

Ne treba ovdje posebnoga znanja da bi se primijetila veza Augustina s prethodnom filozofijom, osobito platonskom, čak od njezinih klasičnih grčkih izvora; pa ipak, usprkos tomu, čitatelj se ne može oteći snazi Augustinova originalnog mišljenja. Uz opću podudarnost s platoničarima, u Augustina je prisutna i vrlo značajna njegova kršćanska originalnost i razlika koja je to izrazitiya, što se od toga zajedničkog početka udaljujemo slijedom njegova logičkog razvoja.

Augustinova intraspekcijska metoda

Slijedeći drevnu delfijsku krilaticu »Upoznaj samoga sebe!« — kroz vlastito unutarne iskustvo i mukotrpu borbu nemirnog temperamenta dosegao je Augustin do najdublje dimenzije svoga duha i otkrio u njoj *nepromjenljivu iluminaciju za koju shvati da podrijetlo vuče od Boga*. Riječ je o intraspekcijskom uvidu, odnosno o svjetlu koje ozari dušu i uzdigne je do reda viših vrijednosti, slično doživljaju koji Aristotel nazva »katarza« u doživljavanju umjetničkog djela. Ta iluminacija je intelektualna moć duše, »svjetlost umova kojom se sve uči, jest onaj isti Bog, tvorac svih stvari«, Bog kao najviše Dobro, kao Logos. Tako Augustin povezuje vitalne čimbenike vlastitog iskustva s onim što je doznao čitajući filozofsku klasiku, i osobito neoplatonike, Od ovih su, pak, najveći utjecaj na njega učinili: Apulej, zatim Plotin i njegov učenik, biograf i izdavač Porfirije.

Bog je prva Istina do koje dolazi filozof kroz samoizvjesnost duše i krajnji cilj kome teži svekoliko postojanje, pa je *teocentrizam* najbitnije obilježje Augustinove filozofije i razlog čvrste isprepletenosti s tom filozofijom njegove teologije. Bog u trostrukoj dimenziji: kao uzrok ustrojstva Univerzuma (causa constitutae universitatis) kao vrela svjetla za spoznaju Istine (origo lucis percipiendae veritatis) i kao »izvor s kog se pije sretnost« (fons bibendae felicitatis). Sukladno toj Božjoj trodimenzionalnosti Augustin prihvaća zatečenu podjelu filozofije na fiziku, logiku i etiku, tj. na naravnu filozofiju, na nauku o spoznaji (dijalektiku) i na nauku o ćudoređu.

Augustinova ontologija

Augustin Boga shvaća kao najvišu esenciju koja u sebi sadrži ukupnost postojanja (summe esse) pa mu je vlastitost (njemu jedinom!) egzistencija u pravom smislu. Samo se za Boga može reći da doista jest, jer je autoegzistentan i zato autoidentičan. On je jedini koji svoju egzistenciju ima u sebi, pa je ontološki neovisan.

Radikalno po svojoj biti od Boga različit jest svijet koji pripada sferi *non-esse*, koji je Bog stvorio *ex nihilo*. Pod utjecajem Biblije, a ne kao rezultat logike, prihvatio je Augustin ideju o kreaciji u vremenu.

Problem zla

U vezi s distinkcijom između Boga kao *summum esse* i svijeta kao *non-esse* postavlja se pitanje o podrijetlu zla kome je Augustinska ontologija oduzela manihejski atribut supstancije. Budući da zlo nije supstancija, ono — kao i sve drugo — mora biti posljedica stvaranja, a to izaziva poteškoće, jer degradira ideju Boga kao savršenog Bića i najvišeg Dobra. Bog je po svim svojim vlastitostima *ens perfectissimum* i nemoguće je da je u Njemu i u njegovu stvaranju podrijetlo zla, pa Augustin, kao, uostalom, i Biblija, konsekventan u ovim mislima, zaključuje da *zlo nije narav, nego »gubitak dobra, koji je poprimio ime zla«!*

Zlo je, dakle, nedostatak supstancije, manjkavost dobrote, falinga punine koju je Bog u času stvaranja dao stvarima, i tako Augustin anticipira mnogo kasniju teodiceju Leibniza. Govoreći rječnikom klasične Grčke mogli bismo reći da je tvar za oblikovanje ideje opora, pa podrijetlo zla valja tražiti u neskladu između stvari i njezina idealnog uzora.

Međutim, početni problem o podrijetlu zla nije time stigao do svog definitivnog odgovora, jer se može prolongirati u obliku pitanja: odakle nedostatak dobrote u stvarima koje je Bog stvorio? Na to se pitanje Augustinu, kao i Bibliji, nudi samo jedna mogućnost odgovora i ona glasi: *u zloupotrebi slobode kojom je Bog obdario Čovjeka*. Jer, pogriješiti, tj. odstupiti od dobra može samo volja, uz uvjet da je slobodna.

Stvarajući čovjeka Bog mu je kao plodove svoje milosti podario slobodu, a uz nju, mir i sreću, ako čovjek ustraje u prihvaćanju i poštivanju Božjeg reda. Sloboda je, pak, božanski prilog ljudskom dostojanstvu.

Dvije su, prema tome, sfere bivstvujućega: jedno je stvarno, istinito i dobro što svoju uspješnost dobiva od Boga, drugo je sve ostalo što se tome suprotstavlja, a obuhvaćeno je pojmom zla, te je manjkavo (deficijentno) jer nema tvornog uzroka. Pri tome valja istaknuti da Augustin ne vidi koliziju između ljudske slobode i Božjeg predznanja, koju je isticala i na njoj inzistirala filozofija koju je zatekao, osobito Ciceronova, jer je predznanje nužna odlika Božje osobe, koja slobodu ljudske volje i samostalnost odluke ne isključuje nego omogućuje. Ipak, to je, kao i sam čin stvaranja, misterij, i Augustin je to priznao, kao i Biblija.

Augustinovo učenje o spoznaji

U temeljima Augustinove doktrine o znanju i spoznaji čovjeka nalazi se čuveni »augustinški cogito«. Riječ je o anticipaciji kasnije Descartesove formule, tj. o stavu koji kroz »cogito« izražava samoizvjesnost svijesti, koju nikakva sumnja ne može pokolebati. »Mislim, dakle, jesam, pa čak ako se i varam, postojim!« Kao i kod Cartesiusa koji je spoznajno vrelo utemeljio na sumnji iz koje se rađa intuicija o samoizvjesnosti svijesti koja sumnja, tako i kod Augustina skepsa u koju je pao poslije razilaženje s manihejskim racionalizmom rezultira temeljnom istinom u koju se imanentnom logikom mora vjerovati. Ta je, međutim, prva spoznaja do koje svijest neposredno dolazi intuitivna i moguća je zahvaljujući božanskom svjetlu duše koje je u temelju ljudske intelektualne spoznaje.

Prihvativši neke bitne elemente gnoseologije platoničara, Augustin je prihvatio i njihovu razliku između osjetilnog i inteligibilnog spoznajnog objekta. I dok se prvi dohvaća tjelesnim osjetilima, *za spoznaju inteligibilnog nužna je intuicija uma, moguća zahvaljujući iluminaciji koja je posljedica participacije u božanskoj svjetlosti*. Za ilustraciju ovog odnosa Augustin posuđuje Plotinovu analogiju o odnosu svjetlosti Sunca i Mjeseca, pokazujući na tom primjeru kako svjetlost, što je u osnovi ljudske intelektualne moći, nije primarno ljudsko svojstvo, nego posljedica participacije u Božjoj mudrosti. Bog je, naime, stvorio dušu ljudsku sličnu inteligibilnim stvarima i tako ju povezo s njima

da ih ona može u netjelesnom svjetlu vidjeti. Jer slično se spoznaje sličnim, isto istim, i tu se čitajući Augustina budi asocijacija na Hegela koji je izlaz iz Kantova agnosticizma vidio jedino u poistovjećivanju svijeta i mišljenja. Samo se zato može svijet spoznati mišljenjem jer je i svijet u svojoj biti mišljenje, pa su zakoni svijeta zakoni logike!

No istodobno je tu i oštra distinkcija Augustina prema Platonovoj teoriji o intelektualnom znanju kao sjećanju na ideje koje je duša u preegzistenciji percipirala neposredno. S Platonovim učenjem o preegzistenciji, kao, uostalom, ni s njegovim učenjem o metempsihozi ne može se složiti Augustinova teocentrička filozofija. Ljudski um ne spoznaje spoznajno sjećanjem, nego *vlastitom umskom strukturom posredovanom netjelesnim svjetlom božanskoga podrijetla*. Iz Augustinova shvaćanja Boga kao tvorca svijeta i čovjeka, spoznajnoga vrela i izvora blaženstva — proizlazi njegov optimistički zaključak da Bog sigurno ne ostavlja čovjeka samoga ni kad je u pitanju spoznaja. *Bog, dakle, nije samo tvorac, nego i učitelj čovjeka!*

Sinteza Augustinove gnoseologije u jednoj bi rečenici, prema tome, glasila: *objekt ljudske sponaje je zakon Božjeg stvaranja, koji se otkriva u realijama pomoću iluminacijskog odraza božanske mudrosti u Čovjeku iznutra, pa je Bog izvor i cilj ljudske spoznaje, i njezina garancija!*

Učenje o čudoređu

Kao i u filozofiji koju je zatekao, i u Augustina je nauka o čudoređu bila u središtu filozofske spekulacije, što je razumljivo imamo li u vidu činjenicu da svaka velika i prava filozofija odgonetava zagonetku svijeta ponajviše zato da bi odgovorila ljudima na pitanja o njihovoj sudbini. Prema Augustinovu poimanju ta je sudbina vezana uz moralnost i sreću, a bitni su joj aspekti krepostan život, pod čim treba razumjeti sve što valja činiti, i sreća kao sve ono što treba željeti, do čega čovjek dolazi živeći u vrlini.

Međutim, dok je Augustin svoju ontologiju i gnoseologiju domišljao u miru, etiku je gradio u polemici s protivnim učenjima, osobito s učenjem Porfirija i neoplatonika koje se u mnogo čemu slagalo s kršćanstvom, ali zbog nekih svojih bitnosti bilo i tuđe i vrlo opasno originalnoj kršćanskoj doktrini.

Sreća je finalni telos ljudskog života i djelovanja, i u tom se Augustin slaže s onim što su učili od starine moralni filozofi, ali za razliku od njih pod idejom *summum bonum* kao vrhovnim životnim telosom podrazumijeva on *savršeni mir u vječnosti* dohvatljiv ljudima već u ovom Svijetu po vjeri i rezerviran (osiguran) za njih u neposrednom jedinstvu s Bogom u budućnosti. Mir je posljedica *reda* koji je temeljna Augustinova etička kategorija i koji se ostvaruje kroz život u vjeri i kroz prihvaćanje Božjih zapovijedi, *jer Bog nije samo izvor sreće i blaženosti, nego i vrhovni ordo vivendi, tj. put kojim se do te sreće i do te blaženosti dolazi!* Bog je čovjeku izvor moralnoga reda i njegov životni cilj, pa zato čovjek — koji u sebi na čudnovat način globalno ujedinjuje savršenu mnoštvenost Univerzuma (jer Bog »i dobrima i zlima podari bit, kao i stijenju; sjemenski život, kao i drveću; osjetilni život, kao i životinjama; a razumski život, kao i samim anđelima...«) da bi se približio Bogu mora prihvatiti od Boga stvoren i određen *ordo vivendi*, te izvanjska dobra tijelu podložiti, tijelo duši, žudnje razumu, a razum Bogu! Na to Čovjeka sili njegova savjest i spoznaja vrhovnih, nepromjenljivih i vječnih pravila moralnoga reda, spoznaja u osnovi koje je božanska iluminacija, *jer ni u pitanjima moralnih spoznaja Bog ne ostavlja čovjeka sama!* Bog je, uči Augustin, čovjeku svjetlo istine u svim stvarima, pa tako i u nauci o čudoređu, opskrbio ga je svjetlima kreposti (*lumina virtutum*), te čovjek ne uči moralnost od drugih, nego postaje moralan suobličenjem svoga života i svog ponašanja s onim čemu ga Bog preko *lumina virtutum* usađenih u njegovu dušu pouzdano uči.

Međutim, da bi Čovjek bio moralan, da bi živio u čestitosti, nije dovoljna spoznaja božanskog reda, nego i dobra, volja da se ono što od Boga dolazi i prihvati. Jer »dobrotu ljudsku ne osigurava spoznaja, nego ljubav prema dobru«! Ali je i u ljubavi bitan red, ne samo što se tiče izbora objekata ljubavi, nego što se tiče i njezina načina i njezine urednosti. Vrlina se postiže,

krepost se ostvaruje *ispravno ljubeći ono što treba ljubiti*, pa tako Augustin poistovjećuje krepost s *ordo amoris*, učeći da su i Ambrozijeve četiri kardinalne kreposti: razboritost, hrabrost, umjerenost i pravедnost — u stvari četiri modaliteta ljubavi (jer »krepost je ljubiti ono što treba ljubiti: razboritost je to izabrati, hrabrost je ne klonuti u tom pred neprilikama, umjerenost je izbjeći požude i zamamnosti, a pravédnost — osloboditi se oholosti!«).

Tako se u osnovi Augustinove etike prostire ljubav prema poretku koji od Boga proizlazi. *Amor Dei* bit je te etike i njezina vrhovna kategorija. Sve što čovjek čini mora činiti u ime Boga i sve što ljubi mora ljubiti kroz Njega!

Utemeljujući na ljubavi prema Bogu zasnovanu etiku u kršćansku sliku svijeta Augustin se oštro distancirao od neoplatoničke teurgije i etičkog naturalizma svoga žestokog neprijatelja Julijana Eklanskog, kao i od nastojanja da se neke poganske vrline prisutne u životu starih Rimljana poistovjete s čistom kršćanskom kreposti. Sve to, uči Augustin, ne dostiže razinu kršćanske vrline, jer mu nedostaje dimenzija Boga i jer u otkupljenju ljudskoga ne vidi ulogu Krista i Božje milosti.

Budući da je Bog *causa subsistendi, ratio intelligendi* i *ordo vivendi*, te »ako je čovjek stvoren tako da s pomoću onoga što je u njemu izvrsno dostigne ono što je izvrsnije od svega, to jest jedinog istinskog i predobrog Boga — bez kojega ni jedna narav ne opstoji, ni jedan nauk ne poučava, nikakva poraba ne koristi — onda tražimo njega, u kojemu su nam pouzdane sve stvari; promatramo njega, u kojemu nam je sve izvjesno; i volimo njega, u kojemu nam je sve pravo«. Tako teocentrizam u Augustinovoj filozofiji rađa optimizam i životnu veselost zasnovanu na vjeri i potkrijepljenu razumom, a perspektivu ljudske konačnosti pomiče u onostrano i otvara prema vječnosti.

Augustinova vizija povijesti

Dajući u svom remek-djelu po jedinstvenom teologijsko-filozofskom ključu interpretaciju ljudskog povijesnoga tijeka u njegovim najbitnijim problemima, Aurelije Augustin je, usprkos različitim mišljenjima, ne samo prvi teolog povijesti, nego i njezin prvi filozof! Jer filozofiji povijesti i nije zadatak prikazati izvanjski kauzalitet u kronologiji povijesnoga fakticiteta, nego dokučiti do njezina unutrašnjeg univerzalnog bila kroz čije se otkucaje nazrijeva sudbina i smisao povijesti. Upravo to Augustin u *De civitate Dei* i čini; zato ovo veliko djelo u kojemu je dana sinteza Augustinove zrele misli možemo smatrati filozofijom povijesti.

Augustin u tumačenju povijesnih događaja ne polazi ni s institucionalnog ni s gospodarsko-političkog aspekta. Njegova je vizija povijesti *duhovna*. To znači da Augustin u interpretiranju povijesne empirije ne polazi sa stajališta njezina izvanjskog kauzaliteta, nego sa stajališta njezine esencijalnosti, tj. s aspekta dvaju u povijesno tkivo utkanih načela, a to su *sile dobra* i *sile zla*. Upravo to, ta odlika duhovnog, alegorijskog ekspliciranja povijesnoga tijeka čini Augustinovu interpretaciju povijesti filozofijom i zato klasičnom i aktualnom — čak i za ateiste aktualnom! — do dana današnjega.

Druga značajna odlika Augustinove vizije povijesti jest ono, što Augustino Trapé određuje da je bitno teološkog karaktera, a to je Augustinovo sagledavanje u jedinstvu triju dimenzija povijesti, globalno i univerzalno, i svakog njezina dijela, svakog povijesnoga događaja posebno. Povijest kao cjelina ima svoje *prije*, svoje *sada* i svoje *poslije*: ono *prije* povezuje ju sa Iskonom i plodovima Božjeg stvaranja; ovo *sada* predstavlja cijelu povijesnu faktičnost tijekom ljudskog trajanja; ono *poslije* prenosi ju u njezino metapovijesno, eshatonsko razdoblje.

U interpretaciju povijesti Augustin polazi iz svog filozofskog okvira da je Bog *causa universitatis, ratio intelligendi* i *ordo vivendi* — jedina prava zbiljnost, tj. *summe esse*, kako je to prikazano na prethodnim stranicama. Prema tome, povijest je krenula iz dobrog izvora, jer je počela s dobrima Božjeg stvaranja i darovima njegove milosti. Bio je to prvi čin u sukcesiji trajanja, u kojemu je čovjek prije grijeha živio kao narav stvorena od Boga

i obdarena Božjom milosti u tjelesnom zdravlju i u duševnoj spokojnosti, bez tuge i tašta veselja. To prvo bijaše dobro, jer bi određeno Bogom kao najvišim Dobrom koje ga je stvorilo. Dobro je pozitivno, jer potječe od Boga; zlo je, kao što znamo, nedostatak, jer je posljedica grijeha i ne potječe od Iskona! Augustin analizira ovo prastanje ljudskoga i pretače u filozofijski jezik što o tomu govori Biblija i što on snagom vjere prihvaća.

Nepoštivanje Božjih odredbi, tj. grijeh kao posljedica zloupotrebe slobode doveo je do pada kojim otpočima druga etapa u povijesti. Radi se o *grijehu oholosti* iz koje proizlazi okretanje prema sebi u antitezi spram Boga kao najvećeg i zajedničkog dobra svih. Egoizam je u biti oholost, ljubav prema sebi i tako prvi grijeh znači raslojavanje u ljubavi na kojoj se temelje dvije opstojnosti tijekom cijele povijesti: *civitas Dei* i *civitas diaboli*, božanska i zemaljska stvarnost, gonjene oprečnim silama i animirane sa dvije suprotne ljubavi. I da ponovimo riječi Agostina Trapéa. Augustin »svodi povijest na dvije civitates, dvije civitates na dva čovjeka (na Kaina i na Abela, odnosno na Adama i na Krista), dva čovjeka na dvije ljubavi, dvije ljubavi na dva različita odnosa prema stvarnosti. U teoriji dviju ljubavi leži vrhunac njegove kršćanske vizije povijesti.« Jedna je prava ljubav, koja je uređena i rađa vječni mir kao finalni telos. To je vrlina koja potiče na sklad sa redom stvari određenim vječnim zakonom od Boga, pa je prava ljubav — ljubav prema tom zakonu, tj. ljubav Boga. To je ljubav koja vodi zajedničkom dobru svih, pa je Augustin naziva i društvenom (socijalnom) ljubavi. Ona rađa općim dobrom, jer ne traži svoje i ne zasniva se na egoizmu i oholosti nego na poniznosti. »Oholima Bog se opire, a poniznima milost pruža!« — kaže Augustin u proslavu *De civitate Dei*.

Suprotno toj jest ljubav prema sebi; Augustin je naziva i privatna. Ona je egotistična, pohlepna, ona rađa razdore, nejednakosti, suprotnosti, podjele i seže sve do negacije Boga i zajedništva s ljudima.

Iz one prve ljubavi proizlazi samo dobro, iz ove druge samo zlo; iz prve proizlaze dobri, iz druge opaki; prva ljubav rađa univerzalno dobro koje je vječno, a druga partikularno dobro i prolazne koristi. Cijela ljudska faktična povijest odvija se u znaku nesklada tih dviju ljubavi i u znaku borbe između dobra i zla, silâ tako međusobno oprečnih i tako duboko utkanih u bilo povijesti.

No kao i svaka, tako i ova borba mora imati kraj određen pobjedom jedne od ovih dviju ljubavi. Kao filozof kršćanske nade Augustin brani optimizam i ističe vjeru u pobjedu dobra nad zlom oslonjenu na uvjerenje da ljudskom poviješću ravna Providnost i da je Bog milostiv. U toj perspektivi razvija Augustin teologiju otkupljenja, vjerujući u Krista (i Crkvu — njegovo tijelo) kao jedino moguće posrednika između čovjeka i Boga kao dviju ontoloških suprotnosti. Na taj način *civitas Dei*, tj. kršćanska stvarnost, koja je od početka vremena egzistirala duhovno i proročki, pomoću Krista otpočima i svoju institucionalnu i socijalnu prisutnost u povijesti kojoj su *debiti fines* Božje i zemaljske države posljednji i konačni čin.

U eshatologiji (Augustin joj daje konačni kršćanski oblik) nalazimo teologiju uskrsnuća, vječnost kazne i nebeskog blaženstva u kojemu je socijalna ljubav razvijena do savršenstva, i kojoj su *debiti fines* pravednika, kojima kraljuje Istina, zakonuje Ljubav i koji će trajati u Vječnosti. Ovo troje: Istina, Ljubav, Vječnost — izvori su ideala kojima teži u svom valjanom pregnuću ljudski rod u proputovanju kroz zemaljsku tuđinu.

I konačno, dualitet dobra i zla kao i trodimenzionalnost: prije, sada i poslije, — a to su po Augustinu bitne odredbe povijesne esencijalnosti — trebaju nam poslužiti kao prostor za sagledavanje pojedinih događaja u povijesti, ali ne samo njih nego i pojedinih postupaka u životu pojedine ljudske osobe. Ako Bog nije samo stvoritelj nego i ideal čijoj savršenosti treba težiti ljudsko biće, onda ljubav kao Njegova najbivstvenija vlastitost treba biti osnova za sve moguće ljudske odnose. Ljubav koja jedinstvo stvara u raznolikosti i koja u dobru drugoga uživa kao u vlastitom. Najljepšu himnu toj ljubavi ispjevao je Pavao u svojoj poznatoj poslanici i napisao je Aurelije Augustin u svojoj *De civitate Dei*!